

॥ काठकोपनिषत्प्रारंभः ॥

काठको.

॥ १ ॥

श्रीमच्छनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ उशन्हवैवाजश्रव
सःसर्ववेदसंददौ । तस्यहनचिकेतानामपुत्रआस । तंहकुमारंसंतंदक्षिणासुनीयमानासुश्रद्धाविवेश ॥१॥
पीतोदकाजग्धतृणादुग्धदोहानिरिंद्रियाः । अनंदानामतेलोकास्तान्सगच्छतिताददत् ॥२॥ सहोवाचपित
रंततकस्मैमांदास्यतीतिद्वितीयंतृतीयं । तंहोवाचमृत्यवेत्वाददानीति ॥३॥ बहूनामेमिप्रथमोबहूनामेमिम
ध्यमः । किंस्विद्यमस्यकर्तव्यंयन्मयाद्यकरिष्यति ॥४॥ अनुपश्ययथापूर्वेप्रतिपश्यतथापरे । सस्यमिवमर्त्यः
पच्यतेसस्यमिवजायतेपुनः ॥५॥ वैश्वानरःप्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणोगृहान् । तस्यैतांशांतिंकुर्वतिहरवैवस्वतो
दकं ॥६॥ आशाप्रतीक्षेसंगतंसूनृतांचेष्टापूर्तेपुत्रपशूंश्चसर्वान् । एतद्दृष्ट्वेपुरुषस्याल्पमेधसोयस्यानश्नन्वस
तिब्राह्मणोगृहे ॥७॥ तिस्रोरात्रीर्यदवात्सीर्गृहेमेअनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः । नभस्तेस्तुब्रह्मन्स्वस्तिमेस्तुत
स्मात्प्रतित्रीन्वरान्वृणीष्व ॥८॥ शांतसंकल्पःसुमनायथास्याद्दीतमन्युर्गौतमोमाभिमृत्यो । त्वत्प्रसृष्टंमा
भिवदेत्प्रतीतएतन्नयाणांप्रथमंवरेवृणे ॥९॥ यथापुरस्ताद्भविताप्रतीतऔहालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखं
रात्रीःशयितावीतमन्युस्त्वांददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तं ॥१०॥ स्वर्गलोकेनभयंकिंचनास्तिनतत्रत्वंनजरया

निषत्

१ । १

॥ ६४२ ॥

विभेति । उभेतीर्त्वा अशनायापिपासेशोकातिगोमोदतेस्वर्गलोके ॥११॥ सत्वमग्निंस्वर्ग्यमध्येषिमृत्योप्रब्रू-
हित्वंश्रद्धधानायमह्यं । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते । एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥१२॥ प्रते ब्रवीमि तदुमे निबो-
धस्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्वित्वमेतं निहितं गुहायां ॥१३॥ लोकादिम-
ग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टकायावतीर्वा यथावा । स चापितत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्यमृत्युः पुनराहतुष्टः ॥१४॥ तम-
ब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरन्तवेहाद्यददामि भूयः । तवैव नाम्ना भवितायमग्निः शृङ्कां चे मामनेकरूपां गृहाण ॥१५॥
त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्यसंधिं त्रिकर्मकृत्तरतिजन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्ये मां शांतिमत्यन्तमे-
ति ॥१६॥ त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतं । समृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकाति-
गोमोदतेस्वर्गलोके ॥१७॥ एष तेग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथाद्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्षन्ति ज-
नासः । तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥१८॥ येयं प्रते विचिकित्सामनुष्ये अस्तीत्येकेनायमस्तीति चैके । एत-
द्विद्यामनुशिष्टस्त्वया हं वराणामेष वृतस्तृतीयः ॥१९॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरान हि सुज्ञेयो णुरेष धर्मः । अ-
न्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मामोपरोत्सीरतिमासृजैनं ॥२०॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वंचमृत्यो यन्न सुज्ञेय

काठको.
॥ २ ॥

मात्थ । वक्ताचास्यत्वाद्गन्योनलभ्योनान्योवरःस्तुल्यएतस्यकश्चित् ॥२१॥ शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वव
हून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनंवृणीष्वस्वयंचजीवशरदोयावदिच्छसि ॥२२॥ एतत्तुल्यंयदि
मन्यसेवरंवृणीष्ववित्तंचिरजीविकांच । महाभूमौनचिकेतस्त्वमेधिकामानांत्वाकामभाजंकरोमि ॥२३॥ येये
कामादुर्लभामर्त्यलोकेसर्वान्कामांश्छंदतःप्रार्थयस्व । इमारामाःसरथाःसतूर्यान्हीदृशालंभनीयामनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिःपरिचारयस्वनचिकेतोमरणंमानुप्राक्षीः ॥२४॥ श्रोभावामर्त्यस्ययदंतकैतत्सर्वेन्द्रियाणांजर
यंतितेजः । अपिसर्वजीवितमल्पमेवतवैववाहास्तवनृत्तगीतं ॥२५॥ नवित्तेनतर्पणीयोमनुष्योलप्स्यामहेवि
त्तमद्राक्षमचेत्त्वां । जीविष्यामोयावदीशिष्यसित्वंवरस्तुमेवरणीयःसएव ॥२६॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्य
जीर्यन्मर्त्यःकाधस्तःप्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घेजीवतेकोरमेत ॥ २७ ॥ यस्मिन्निदं
विचिकित्संतिमृत्योसांपरायेमहतिब्रूहिनस्तत् । योयंवरोगूढमनुप्रविष्टोनान्यंतस्मान्नचिकेतावृणीते ॥२८॥
इतिप्रथमाध्यायस्यप्रथमावल्ली ॥ १ । १ ॥ ॥ ॥
अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेवप्रेयःतेउभेनानार्थेपुरुषंसिनीतःतयोःश्रेयआददानस्यसाधुभवतिहीयतेर्थाद्यउप्रेयोवृणी

निषत्
१ । २

॥ ६४३ ॥

ते ॥१॥ श्रेयश्चप्रेयश्चमनुष्यमेतस्तौसंपरीत्यविविनक्तिधीरः । श्रेयोधीरोभिप्रेयसोवृणीतेप्रेयोमंदोयोगक्षे
मान्वृणीते ॥२॥ सत्त्वंप्रियान्प्रियरूपांश्चकामानभिध्यायन्नचिकेतोत्यस्त्राक्षीः । नैतांशृंकांवित्तमयीमवाप्तो
यस्यांमज्जंतिबहवोमनुष्याः ॥३॥ दूरमेतेविपरीतेविषूचीअविद्यायाचविद्येतिज्ञाता । विद्याभीप्सितंनचिके
तसंमन्येनत्वाकामाबहवोलोलुपंतः ॥४॥ अविद्यायामंतरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः । दंष्ट्रम्य
माणाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाः ॥५॥ नसांपरायःप्रतिभातिबालंप्रमाद्यंतंवित्तमोहेनमूढं ।
अयंलोकोनास्तिपरइतिमानीपुनःपुनर्वशमापद्यतेमे ॥६॥ श्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यःशृण्वंतोपिबहवो
यंनविद्युः । आश्रयोस्यवक्ताकुशलोस्यलब्धाआश्रयोज्ञाताकुशलानुशिष्टः ॥७॥ ननरेणावरःप्रोक्तएषसुज्ञे
योबहुधाचिंत्यमानः । अनन्यप्रोक्तेगतिरत्रनास्तिअणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥८॥ नैषातर्केणमतिराप
नेयाप्रोक्तान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठ । यांत्वमापःसत्यधृतिर्वतासित्वादृङ्मनोभूयान्नचिकेतःप्रष्टा ॥९॥ जानाम्यहं
शेवधिरित्यनित्यंनह्यध्रुवैःप्राप्यतेहिध्रुवंतत् । ततोमयानचिकेतश्चितोभिरनित्यद्रव्यैःप्राप्तवानस्मिनित्यं ॥१०॥
कामस्याग्निंजगतःप्रतिष्ठांक्रतोरानंत्यमभयस्यपारं । स्तोममहदुरुगायंप्रतिष्ठांदृष्ट्वाधृत्याधीरोनचिकेतोत्यस्त्रा

काठको.

॥ ३ ॥

क्षीः ॥११॥ तंदुर्दर्शगूढमनुप्रविष्टगुहाहितंगह्वरेष्ठपुराणं । अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौ
जहाति ॥१२॥ एतच्छ्रुत्वासंपरिगृह्यमर्त्यःप्रवृद्धधर्ममणुमेनमाप्य । समोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वाविवृतंसन्न
चकेतसंमन्ये ॥१३॥ अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसि
तद्वद ॥१४॥ सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति । यदिच्छंतोब्रह्मचर्यं चरंतितत्तेपदंसंग्रहेण
ब्रवीमि । ओमित्येतत् ॥१५॥ एतच्च्येवाक्षरंब्रह्मएतच्च्येवाक्षरंपरं । एतच्च्येवाक्षरंज्ञात्वायोयदिच्छतितस्यत
त् ॥१६॥ एतदालंबनंश्रेष्ठमेतदालंबनंपरं । एतदालंबनंज्ञात्वाब्रह्मलोकेमहीयते ॥१७॥ नजायतेम्रियते
वाविपश्चिन्नायंकुतश्चिन्नवभूवकश्चित् । अजोनित्यश्शाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेपिदेहे ॥१८॥ हंता
चेन्मन्यतेहंतुंहतश्चेन्मन्यतेहतं । उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥१९॥ अणोरणीयान्महतोमही
यानात्मास्यजंतोर्निहितोगुहायां । तमक्रतुःपश्यतिवीतशोकोधातुःप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥२०॥ आ
सीनोदूरं ब्रजतिशयानोयातिसर्वतः । कस्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञातुर्महति ॥२१॥ अशरीरंशरीरेषुअनवस्थे
ष्ववस्थितं । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति ॥२२॥ नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रु

निषत्

१ । २

॥ ६४४ ॥

तेन । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां ॥२३॥ नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहि
तः । नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥२४॥ यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः । मृत्युर्यस्योपसे
चनंकइत्थावेदयत्रसः ॥२५॥ इतिद्वितीयावल्ली ॥ १ । २ ॥ ॥
ऋतंपिवंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्धे । छायातपौब्रह्मविदोवदंतिपंचाग्नयोयेचत्रिनाचिकेताः ॥१॥
यःसेतुरीजानानामक्षरंब्रह्मतत्परं । अभयंतितीर्षतांपारंनाचिकेतंशकेमसि ॥२॥ आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंर
थमेवच । बुद्धितुसारथिविद्धिमनःप्रग्रहमेवच ॥३॥ इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरान् । आत्मेन्द्रिय
मनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानिदुष्टा
श्चाइवसारथेः ॥ ५ ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा । तस्येन्द्रियाणिवश्यानिसदश्चाइवसारथेः
॥६॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कःसदाशुचिः । नसतत्पदमाप्नोतिसंसारंचाधिगच्छति ॥७॥ यस्तुविज्ञा
नवान्भवतिसमनस्कःसदाशुचिः । सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयो नजायते ॥८॥ विज्ञानसारथिर्यस्तुमनःप्र
ग्रहवान्नरः । सोध्वनःपारमाप्नोतितद्विष्णोःपरमंपदं ॥९॥ इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः । मनस

काठको.

॥ ४ ॥

स्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मानमहान्परः ॥१०॥ महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः । पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाशासा
परागतिः ॥११॥ एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते । दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः ॥१२॥
यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनिमहतितद्यच्छेच्छांतआत्मनि ॥१३॥ उत्तिष्ठत
जाग्रतप्राप्यवरान्निबोधत । क्षुरस्यधारानिशितादुरत्ययादुर्गपथस्तत्कवयोवदन्ति ॥१४॥ अशब्दमस्पर्शम
रूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयत् । अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥ ना
चिकेतमुपाख्यानंमृत्युप्रोक्तंसनातनं । उक्त्वाश्रुत्वाचमेधावीब्रह्मलोकेमहीयते ॥१६॥ यद्दं परमंगुह्यंश्राव
येद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतःश्राद्धकालेवातदानंत्यायकल्पते । तदानंत्यायकल्पतइति ॥१७॥ इतितृतीयावल्ली
॥ १ । ३ ॥ इतिकाठकोपनिषदिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परांचिखानिव्यतृणात्स्वयंभूस्तस्मात्पराक्पश्यतिनांतरात्मन् । कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृत
त्वमिच्छन् ॥१॥ पराचःकामाननुयंतिबालास्तेमृत्योर्यतिविततस्यपाशं । अथधीराअमृतत्वंविदित्वाध्रुव
मध्रुवेष्विहनप्रार्थयन्ते ॥२॥ येनरूपंरसंगंधंशब्दान्स्पर्शांश्चमैथुनान् । एतेनैवविजानातिकिमत्रपरिशिष्यते

निषत्

२ । १

॥६४५

एतद्वैतत् ॥३॥ स्वप्नांतं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥४॥ यद्दं मध्वदं वेदात्मानं जीवमंतिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥५॥ यः पूर्वतपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्यतिष्ठंतं यो भूतेभिर्व्यपश्यति । एतद्वैतत् ॥६॥ या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्यतिष्ठंतीया भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वैतत् ॥७॥ अरण्यो निर्हितो जातवेदागर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥८॥ यतश्चोदेति सूर्योस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥९॥ यदेवेहतदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१०॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेहनानास्ति किंचन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥११॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यमात्मनितिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥१२॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्यस उश्वः । एतद्वैतत् ॥१३॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥ यथोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गोतम ॥ १५ ॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमावली ॥ ३ । १ ॥

काठको.

॥ ५ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अधिष्ठायनशोचतिविमुक्तश्चविमुच्यते । एतद्वैतत् ॥१॥ हंसः शु-
चिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्योमसदब्जागोजाकृतजाअद्रिजाकृतंबृह-
त् ॥२॥ ऊर्ध्वप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति । मध्येवामनमासीनं विश्वेदेवाउपासते ॥३॥ अस्य विस्रंसमान-
स्यशरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥४॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो-
जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥५॥ हंतत इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मसनातनं । यथा-
मरणं प्राप्यात्मा भवति गोतम ॥६॥ योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये नु संयंतियथा कर्म यथा श्रुतं-
॥७॥ य एषु सुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषो निर्ममाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवा मृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः-
सर्वे तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥८॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतां-
तरात्मारूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतां तरा-
त्मारूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभू-
तां तरात्मानलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥ एको वशी सर्वभूतां तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्म

निषत्

२ । २

॥६४६॥

स्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषां ॥१२॥ नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोविदधा
 तिकामान् । तमात्मस्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषांशांतिःशाश्वतीनेतरेषां ॥१३॥ तदेतदितिमन्यंतेऽनिर्देश्यंपर
 मंसुखं । कथंनुतद्विजानीयांकिमुभातिनभातिवा ॥१४॥ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांति
 कुतोयमग्निः । तमेवभांतमनुभातिसर्वतस्यभासासर्वमिदंविभाति ॥१५॥ काठकेद्वितीयावल्ली ॥ २ । २ ॥
 ऊर्ध्वमूलोऽर्वाकशाखएषोश्चत्थःसनातनः । तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाश्रिताःसर्वेतदु
 नात्येतिकश्चन । एतद्वैतत् ॥१॥ यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतं । महद्भयंवज्रमुद्यतंयएतद्विदुर
 मृतास्तेभवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्यः । भयादिंद्रश्चवायुश्चमृत्युर्धावतिपंचमः ॥ ३ ॥
 इहचेदशकद्रोक्षुंप्राक्शरीरस्यविस्रसः । ततःस्वर्गेषुलोकेषुशरीरत्वायकल्पते ॥४॥ यथादर्शेतथात्मनियथा
 स्वप्नेतथापितृलोके । यथाप्सुपरीवदृश्यतेतथागंधर्वलोके । छायातपयोरिवब्रह्मलोके ॥५॥ इंद्रियाणांपृथ
 ग्भावमुदयास्तमयौचयत् । पृथगुत्पद्यमानानांमत्वाधीरोनशोचति ॥ ६ ॥ इंद्रियेभ्यःपरंमनोमनसःसत्त्वमु
 त्तमं । सत्त्वादधिमहानात्मा महतोव्यक्तमुत्तमं ॥७॥ अव्यक्तात्तुपरःपुरुषोव्यापकोऽलिंगएवच । तंज्ञात्वा मु

काठको.

॥ ६ ॥

च्यते जंतुरमृतत्वं च गच्छति ॥८॥ न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न च क्षुषापश्यति कश्चिदेनं । हृदामनीषामनसा
भिक्षुसोयएनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥९॥ यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः
परमां गतिं ॥१०॥ तां योगमिति मन्यंते स्थिरा मिन्द्रियधारणां । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ
॥११॥ नैव वाचानमनसा प्राप्नुं शक्यो न च क्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥१२॥ अस्तीत्येवोप
लब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामायेस्य
हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥१४॥ यदा सर्वे प्रभिद्यंते हृदयस्येह ग्रंथयः । अथ मर्त्यो
ऽमृतो भवति एतावदनुशासनं ॥१५॥ शतं चैकाच हृदयस्य नाज्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमा
यन्नमृतत्वं मेति विष्वगन्या उक्लमणे भवंति ॥ १६ ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽंतरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रो
क्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेता योगविधिं च कृत्स्नं । ब्रह्म प्राप्नोति रजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्म
मेव ॥ १८ ॥ २।३ ॥ इति श्रीकाठकोपनिषत्संपूर्णा ॥

निषत्

२।३

॥६४७॥

॥

॥

श्रीमच्छनुमद्भीममध्वांतर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हारःॐ ॥ नमोभगवतेतस्मैसर्व
तःपरमायते । सर्वप्राणिहृदिस्थायवामनायनमोनमः । अग्नौविष्णुंसदाध्यायंस्त्रिशोभिनाचिकेतकम् । यश्च
यीतसतुप्राप्यस्वर्गतत्रभयातिगः । उष्यमन्वंतरंकालममृतत्वंभजेकमादितिब्रह्मसारे । इच्छन्वाजश्रवोनसा
ददौसर्वस्वदक्षिणां । उद्दालकस्स्वर्गलोकंददौगाश्चनिरिंद्रियाः । मांदत्वापिनतेगावोदातव्याईदृशाइति । उ
वाचपुत्रस्तंबालस्तंशशापपितास्वयं । सजगामयमंवालोब्रह्मचारीयमस्यतु । पत्न्यासंपूज्यमानोपिजग्राहा
व्यादिकंनतु । आगतेतुयमेप्राहयमंसोदकमाहर । इत्युक्तस्सयमस्तंतुसंपूज्याऽदाद्वरत्रयं । सौमनस्यंपितुश्चैव
नाचिकेताग्निगंहरिं । मुक्तेस्थितंचतंविष्णुमितिप्रादाद्वरत्रयमितिगतिसारे । अग्न्यत्वादग्निनामासौनाचिके
ताग्निगोहरिः । लोकोविष्णोरनंतस्यतज्ज्ञानान्नित्यआप्यते । प्रतिष्ठासर्वलोकस्यसविष्णुस्सर्वहृद्गतः । सएव
सर्वलोकादिस्तंज्ञात्वामुच्यतेध्रुवमितिच । याइष्टकायाइष्टकादेवताः । इष्टकादेवतांविष्णुंपष्ट्युत्तरशतत्रिकं ।
यथावदेवविज्ञायमुच्यतेकर्मबंधनादितिच । त्रिभिरेत्यसंधिं वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेणभगवत्तत्त्वादिकंजा
नन्नित्यर्थः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता । यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतदितिवचनात् । त्रयमेतद्याइष्ट

काठको.

॥ १ ॥

काइत्यादि । ब्रह्मेतिवेदउद्दिष्टस्तस्माद्यत्कोयतोहरिः । ब्रह्मजस्तेनकथितस्सएवज्ञोखिलज्ञतइतिनामनिरुक्तौ ।
अनेकरूपांस्वर्णमयीं । बहुरूपंचपुरटंकार्तस्वरमितीर्यतइत्यभिधानात् । यमोऽनुवादसंतुष्टोवहेस्तन्नामतामपि ।
शृंकांस्वर्णमयींचैवकण्ठमालामदाद्विभुरितिपाद्मे । लोकादिःप्रतिष्ठाब्रह्मजज्ञोनंतलोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च
भगवानेव । स्तोममहदुरुगायंप्रतिष्ठामितिपरामर्शाच्च । भगवतोऽहुरुगायनामप्रसिद्धं । गुहानिहितत्वंचतस्यैव
विशेषतःप्रसिद्धं । नचाग्निपरिज्ञानमात्रेणानंतलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानंविना । तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिं
लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतीत्यादिश्रुतेः । नचमुख्येसत्यमुख्यार्थोयु
ज्यते । प्रेतेमुक्तेमनुष्येनियामकत्वेनभगवानस्तीतिज्ञानिनोवदंति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्यनियामकस्यस्वरू
पंयथावदहंविद्यां । अस्यविस्रंसमानस्यशरीरस्थस्यदेहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्यकिमत्रपरिशिष्यते । एत
द्वैतदितिपरिहाराच्चमुक्तेस्थितोभगवान्पृच्छ्यतइतिसिद्धं । देहाद्विशेषेणमोचनंनाममुक्तिरेव । मुक्तेरपिमर
णात्मकत्वान्मरणमित्यपिभवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तुविस्रंसमानस्येत्यनेनैवोक्तोभवति । अग्निस्थंपरमा
त्मानंसामान्याजानतोपितु । अजानतस्तुमुक्तौचजीवांतःस्थितमीश्वरं । नियामकंचजीवानांमुक्तानामपिस

भाष्यं

१ । १

॥ ६४८ ॥

वर्दा । गुणान्सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञायहरेस्तथा । नैवमुक्तिर्भवेत्तस्मात्कृच्छ्रात्तदवदद्यमः । तस्यगोप्यत्वविज्ञप्त्यै
तथाप्यग्निस्थवेदनात् । सुखाधिक्यंभवेन्मुक्तौतस्मात्तत्पृथगीरितमितितत्त्वसारे । स्थाणुमन्येऽनुसंयंतियथाक
र्मयथाश्रुतमित्युक्त्वायएषुसुप्तेषुजागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्ममाणइतिवचनाच्चजीवेषुस्थितोभगवान्पृच्छयत
इतिसिद्धं । मृतजीवेस्थितोमुक्तजीवेस्थितश्चोभयात्मकोभगवान्विवक्षितइत्येतस्माच्चाविरोधः । गुह्यंतत्परमंब्र
ह्मशीर्यमाणंशरीरिणं । संप्राप्तमपिजीवेषुजागर्तिस्वपितेष्वपीतिब्रह्मांडे । धारकत्वाद्धर्मोभगवान् । मरणेस्थितं
भगवंतंमानुप्राक्षीः । महतिसांपरायेमुक्तौ ॥ १ । १ ॥ शृंकांशृंखलां । अन्योभगवानन्योहमित्यजानन्ननन्यः ।
तेनप्रोक्तेगतिज्ञानंनस्ति । प्रोक्ताऽन्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेतिवाक्यशेषात् । जीवानांचैवविष्णोश्चयोनवेत्तिभि
दांपुमान् । तदनुव्रताश्चयेकेचित्तेषांज्ञानंनजायतइतिब्रह्मवैवर्ते । आख्यंविष्ण्वाख्यंनित्यंशेवधिरितिजाना
मि । नित्यमाख्यविष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मनआदिभिः । आख्यनित्यविषयैर्विष्ण्वाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः । नित्यंभग
वंतंप्राप्तवानस्मि । ध्रुवोभगवान् । अध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्नप्राप्यते । क्रतोरानंत्यहेतुं । स्तोमैरपिसर्वात्मनाप्रा
प्तुमशक्यं । स्तोमेभ्योपिमहांतं । उरुगायमित्युक्तत्वाच्चनजीवविषयोयंप्रश्नः । शरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते ।

काठको.
॥ २ ॥

शरवत्तन्मयो भवेत् । अभयंतितीर्षतां पारं । तादृगेव भवतीत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । नाचिके
तं शकेमसीत्युक्तत्वाच्च नाचिकेतामिस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धं । उरुगायं दृष्ट्वा कामस्यासिमत्यस्राक्षीः । न
च मृत्वायमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोस्ति न वेति संशयो युज्यते । गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् । प्रवृह्य जीवात् पृथक् कृत्य ।
मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् । मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्स दैवचेति महावाराहे । एतद्धेवाक्ष
रं ब्रह्म विष्णवाख्यं परमव्ययं । सर्वस्यालंबनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशय इति च । देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ ज्ञानिनो
प्युद्भवाऽभवौ । न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्जायतेऽतस्तदीक्षणात् । भावाऽभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन । जा
यते म्रियते वापि स्वरूपेण कथंचन । अजो नित्यो विकारश्च जीवः पुरमणन्नपीति च । अयं भगवान् कुतोऽपि न बभूव
यस्मादतस्तद्धेतापि विपश्चिन्नजायते न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसंबन्धाद्धि जायते । वि
पश्चितस्तु देहसंबन्धाभावान्न जायते न म्रियते च । जीवस्यापि स्वतो मरणाभावाद् दुर्भौतौ न विजानीतः । एवं नित्य
स्य जंतोर्गुहायां निहितः । एविष्णोः क्रतुर्यस्य सोऽक्रतुस्तन्निश्चयः । आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानं । जीवा
द्गुणपरिमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरं । तस्माज्जीवात्समहिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुताविति च । ऐश्वर्यादेवाऽऽसीनो

भाष्यं

१ । २

॥ ६४९ ॥

दूरं व्रजतीत्यादि । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसाविति च ॥ १ । २ ॥ आत्मांतरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः । स विष्णुः परमेवायौ परेभ्योऽप्यृद्धरूपके । शुभान्पिबति भोगान्सच्छायेव विदुषां प्रभुः । आतपः पापिनां नित्यं मर्यादा विष्णुयाजिनां । संसारस्य च पारस्थस्य स विष्णुर्द्विस्वरूपकः । देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायां सोऽर्थाभिमानिनः । सोमवित्तपसूर्याऽऽप्ता अश्व्यर्मीन्द्रैः सूनवः । यमो दक्षश्चैन्द्रियेशास्सुपर्णविरुणी तथा । उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विद्येकदेवताः । मनोभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु । ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिस्सरस्वती । तस्या ब्रह्म महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधारमा । तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वाच्चैव तत्समः । कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा । तस्माद्वा गालिकादेवी रुमाद्यास्तु शिवादिषु । शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः । तौरमायां परानंदे तां विष्णौ परमात्मनि । तद्वशत्वेन तच्छानं नियमो नाम नापरः । कुतस्तु मानुषो देवान् नियच्छेद्विनीयामकानिति च । स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तं ॥ १ । ३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

काठको.

॥ ३ ॥

तृणुकात्करणइतिधातुः॥इदंगुह्यं ब्रह्मप्रवक्ष्यामि । यथामरणंप्राप्यजीवोभवतितच्चप्रवक्ष्यामिजीवेश्वरभेदज्ञाप
नाय । यः कर्मफलभोक्तासुस्यादिमान्सजीवः । यः प्रलयादिषुजीवेषुसुप्तेषुजागर्तिसविष्णुः परंब्रह्मेत्यर्थः । नहि
जीवस्ययोन्यादिगमनंब्रह्म । जीवाद्भेदेनज्ञातंहिब्रह्मयथावज्ज्ञातंभवति । जीवस्यांतिके । नहिस्वस्यस्वयंजी
वोंतिकेभवति । वस्वंतरस्यहिदूरत्वमंतिकत्वंवा । अम्रामभ्यश्चभूतेभ्यस्तपोनाम्रश्शिवादपि । पूर्वयोजन
यामासपूर्वाऽजातंचतुर्मुखं । स्वात्मानंचगुहासंस्थंसर्वभूतैस्सहाऽभिभूः । यः पश्यतिसदाविष्णुस्सएषहृदि
संस्थितइतिच । यथामुखादिंद्रश्चाग्निश्चेत्यादिनाजाताएवेंद्रादयः कश्यपात्पुनर्जायंते । नतथाभगवतोब्रह्मा ।
किंत्वजातमेवाऽद्भ्यः पूर्वमजायतजनयामास । अजायतेतिजज्ञेबहुज्ञमितिबदंतर्णीतणिच् । अदनाददिति
विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः । उत्तमोदेवताभ्यश्चसोत्मानंविविधात्मना । मत्स्यकूर्मादिरूपेणगुहासंस्थमजी
जनत् । भूतैस्सहमहाविष्णुः परमात्मायुगेयुगइतिच । देवतामयीदेवतोत्तमा । प्राणेनसहितोभवति । गु
हांप्रविश्यतिष्ठंतंस्वात्मानंभूतैस्सहविविधंजनयामास । सर्वज्ञोभगवान्विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः । सुभृतःस्तू
यतेनित्यंजानद्भिः पुरुषोत्तमइतिच । अर्यतेणआभ्यामित्यरणी । यः प्रादुर्भावगोविष्णुर्देहादिषुचसंस्थितः ।

भाष्यं

२ । १

✓ *

॥ ६५० ॥

सएवमूलरूपश्चसाक्षान्नारायणाभिधः । मूलरूपश्चयोविष्णुःप्रादुर्भावादिगश्चसः । गुणतस्स्वरूपतोवापिवि
शेषंयोत्रपश्यति । अत्यल्पमपिमृत्वासतमोऽधंयात्यसंशयं । भेदाभेदविदश्चात्रतमोयांतिनसंशयः । त
थैवाऽवयवानांचगुणानांचपरस्परं । क्रियाणांतेनचैतेपांभेदविच्चोभयंविदः । यांत्येवांधंतमोनात्रकार्याकाचि
द्विचारणेतिच । भवेदेकत्रसंयोगइवशब्दोविरुद्धयोः । धर्मयोरुपमायांवास्वल्पत्वेवाविवक्षितइतिशब्दनि
र्णये । अतो नानेवेतीवशब्दोत्यल्पविषयोभेदाभेदविषयश्च । प्रथमंयइहनानेवपश्यतीतिस्वरूपभेदनिषेधा
र्थ । नेहनानास्तिकिंचनेतिकिंचनशब्दादवयवानांगुणानांक्रियाणांचपरस्परंतद्वतांचभेदनिषेधार्थ । भेदा
भेदएवनिषिध्यतेनतुभेदइत्याशंकांनिवारयितुमेवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नितिभगवद्धर्माणामवयवगुणकर्मणांभेद
दर्शनेपृथग्दोषमाह । पर्वतेषुदुर्गेशिखरेवृष्टमधोविधावति । एवंविष्णोश्चधर्मान्पृथक्पश्यन्नंधंतमोविधावति ।
विजानतोमुनेरात्मावायुरपिताहगेवभवतिनतुसएवभवति । किम्वन्येजीवाः । सर्वेषांज्ञानिनामात्मादेवा
नांचविशेषतः । मुक्तोवायुश्चसादृश्यमेवविष्णोस्तुगच्छति । नतुतद्रूपतांयातिकिम्वन्येदेवमानुषाः । आभासा
भासरूपास्तुवायोर्देवस्यसर्वशइतिभविष्यत्पर्वणि ॥२१॥इदंपुरंभगवदधीनमित्यधिष्ठाय । अजस्येदंपुरमिति

काठको.

॥ ४ ॥

स्थितं कृत्वा । विमुक्तो निरभीमानात् पूर्वमेवापरोक्षवित् । मुख्यतो मुच्यते पश्चाद्दुःखाद्याभासहानत इति च । नित्यं
हीनो खिलैर्दोषैस्साररूपो यतो हरिः । हंस इत्युच्यते तस्मादायुस्थश्शुचिषत्स्मृतः । वरसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यंत
रिक्षगः । होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् । अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं मुच्यते । सद्रोणकलशे
सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् । नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु । ऋतरूपे तथा वेदे व्योमाख्य प्रकृतावपि । व्योतं जग
दिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता । अजगोजाद्रिजेष्वेव मास्ते सो जादिकस्ततः । तथैव तेषु मुक्तेषु गतास्ते विष्णुमि
त्यृताः । वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते । बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः । न केवलं प्राण एव चेतना
नां विधारकः । किंतु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान् विभर्त्ययं । अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतंततः ।
अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टो न्योन विद्यते । पाकादिकर्ताथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपं रूपं प्रतिह्येते संत्यचे
त न वह्नयः । एवं देवो वायुरपि धारको न्योन विद्यते । रूपं रूपं तथाप्यस्य प्रत्यभूत्प्रतिरूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो
योऽयमेवं जनार्दनः । एकस्वतंत्रो नान्योस्ति सर्वजीवांतरस्थितः । रूपं रूपं प्रतिह्यस्य प्रतिविंबाश्च चेतनाः ।
बाह्याश्चेततो नास्य स्वरूपं ते कथंचन । अनादिप्रतिविंबाश्च वभूवुस्ते ह्यनंतकाः । सूर्यो यथांतरं चक्षुः प्रतिविंबो

भाष्यं

२ । २

॥ ६५१ ॥

स्यबाह्यकम् । बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्नलिप्यते । अन्तश्चक्षुर्देवतातुवाह्यंचक्षुरचेतनं । एवंबाह्यस्स्वतंत्र
त्वाजीवेभ्यःपुरुषोत्तमः । अस्वतंत्रस्यजीवस्यदुःखेनैवहिलिप्यते । चेतनाभासकोजीवःपरमश्चेतनोहरिः ।
स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रोहिनैवदोषेणलिप्यतइतिकौर्मै । सएकएवसर्वभूतांतरात्मा । तस्यरूपंरूपंप्रतिरूपाख्यो
जीवोवभूव । बहिश्चासौपरमात्मनोनितरांभिन्नः । परतंत्रत्वात् । आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादिवदनादित्वा
पेक्षया । आत्मनिस्थंहरिंजानन्मुच्यतेनात्रसंशयः । जीवैक्येनतुतंध्यायंस्तमस्यंधेपतेद्भुवमितिच । एतदेव
भगवद्रूपंपरमंसुखं । ज्ञानिसुखंतुतद्विष्णुमात्रं । ब्रह्मादीनांतुमुक्तानांसुखंविष्णुसुखस्यतु । प्रतिबिंबस्तुविष्णुद्र
कोविष्णोरेवपरंसुखं । सम्यग्भातिनभातीतिजानीयांतत्कथंन्वहं । तत्प्रसादमृतेदिव्यमनिर्देश्यंपरंसुखमिति
चमहावाराहे ॥ २ । २ ॥ सर्वोच्चोभगवान्विष्णुर्मूलंभूमिवदस्यतु । जगदाख्यस्यवृक्षस्यशाखादेवास्ततोऽव
माः । वृक्षमूलंरमादेवीसोश्चआशुगतेर्हरिः । तद्याप्तत्वात्तदन्नत्वादश्चतुर्थोऽयंप्रकीर्तितः । प्रवाहतस्त्वनादिश्च
मुख्यतस्त्वमृतोहरिः । मुख्यामृतस्सएवैकोजगन्नित्यंप्रवाहतः । प्राणाख्येतुहरौसर्वमेजत्यस्मात्तुनिस्सृतं । व
ज्रवद्भयदंचैवस्वधर्मस्यातिलंघने । जीवेस्थितस्तुभगवान्दृश्यतेज्ञानदृष्टिभिः । आदर्शमुखवत्सम्यङ्गतथापितृ

काठको.

॥ ५ ॥

लोकगः । ततः किंचित्स्पष्टतया गांधर्वे दृश्यते हरिः । नाऽत्यातपेन च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते । स्पष्टं तथा ब्रह्म
लोके दृश्यते पुरुषोत्तम इति च । पुनरिन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि देवता तारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञा
न एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुं । तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः । आधिक्ये सर्ववाक्यानां ता
त्पर्यमहदिष्यत इति च । प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति । प्रादुर्भावा नपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति । त
दैवमुच्यते योगी न दृष्टैरिन्द्रियैः कचिदिति च । प्रभवाप्ययौ प्रतिहियोगः । भगवतस्स काशात्प्रभवाप्ययौ । अ
धिकस्स तोऽयं भगवान्त्सर्वस्मादपि केशवः । अस्तीति नाम कस्तस्माज्ज्ञातव्यस्स तथैव च । अनाधिक्यं जानतां
तु कथं स उपलभ्यते । प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटं । तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि । आधि
क्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथा विदः । अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्ज्ञानतो हरेः । पुनः पुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं
हि भवे भवे । येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वहरेर्भवेत् । तेषां पश्चाच्च नैव स्यादभिभूतं तु तत्पुनः । व्यंजकाद्यक्तिम
भ्येति तस्मात्तज्ज्ञानमुत्तममिति च । अंतःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनां । कामानां तु तदा मुक्तौ मृतिं
नैवाभियास्यति । मिथ्याज्ञानग्रंथिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा । तदाऽमृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनं । शरीरभू

भाष्यं

२ । ३

॥ ६५२ ॥

तोविष्णोस्तुजीवस्तद्वशगोयतः । अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात्पृथक्कृतः । स्वाख्याच्छरीराजीवात्तु प्रवृहेद्वि
ष्णुमव्ययमिति च । यस्यात्माशरीरं । य आत्मानमन्तरो यमयतीति च । जनानां हृदय इत्युक्तत्वाच्च जीवात्पृथग्घरि
रितिसिद्धं । देहांगुष्ठमितो देहे जीवांगुष्ठमितो हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयः जीवाद्देहेन मुक्तय इति च । संसारिशरीरे
णाभेदो वादिना केनापि नांगीकृतः । न च लोकसिद्धः । जनानामिति भेदात् । न जीवांगुष्ठमात्रः । अतो विष्णोर्जी
वाद्देह उक्तः । अतस्सर्वोत्तमो विष्णुरितिसिद्धं ॥ २ । ३ ॥ नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे । यस्याहमाप्त आ
प्तेभ्यो योम आप्ततमस्सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये द्विती
योऽध्यायः ॥ २ ॥

॥

॥

॥

॥

॥ काठकभाष्यसंपूर्ण ॥

**The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi
birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha
kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda
Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this
project.**

**Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011**

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com